

bilimname XXX, 2016/1, 59-74
Geliş Tarihi: 15.02.2016, Yayın Tarihi: 22.04.2016

İNSANLIĞIN EN ESKİ TAPINAĞI GÖBEKLİTEPE TEOLOJİK OLARAK BİZE NE SÖYLER?

Hasan ÖZALP

Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ozalphasan66@gmail.com

Öz

Göbeklitepe arkeologlara göre, insanlığın en eski tapınaklarından biridir. Bu çalışmada on iki bin yıl öncesine dönerek hem bu yapı hakkında bilgi vermeye çalışacağız hem de bu yapının teolojik ve felsefi çağrışımlarına dikkat çekerek bir yorum denemesinde bulunacağız. Araştırmamız da, Göbeklitepe'yi arkeoloji ve sanat tarihi açısından değil de din felsefesi ve dini sembolizm açısından inceleyeceğiz. Araştırmamızda arkeoloji ve tarihi coğrafyanın bize sağladığı verilerden yararlandık. Çalışmanın temel amacı arkeolojinin bölgeden elde ettiği veriler ve bu verilerin tarihi coğrafya ve dinler tarihi açısından değerlendirilmesidir. Yeri geldiğinde bu verileri din dili ve dini sembolizm açısından yorumladık. Sonuç olarak taş devri insanının sanılan aksine ilkel olmadığını, Göbeklitepe'nin kutsal yapılar alanı olduğunu ve inancın insanlık tarihi kadar eski olduğuna dair önemli gerekçelerin bulunduğu sonucuna ulaştık. Göbeklitepe kutsal yapılar alanı üzerinden insanlığın medeniyet gelişimi üzerine yeniden düşünülmesi gerektiği kanaatine ulaştık. Asıl amacımız Göbeklitepe'yi felsefe ve teoloji literatürüne taşımak ve bunun nasıl sağlanacağına dair bir metot ve konu önerisi sunmaktır. Bu sebeple çalışmamız sadece bir yorum denemesidir.

Anahtar kelimeler: Göbeklitepe Tapınağı, Taş Devri, Dini Sembolizm, Arkeoloji, Antropoloji, Din Felsefesi.

WHAT DOES GOBEKLİTEPE, HUMANITY'S OLDEST TEMPLE, TELL US THEOLOGICALLY?

Abstract

Gobeklitepe is regarded as one of the oldest temples of the humanity according to archaeologists. In this work, by going back twelve thousand years, we will attempt both to provide information about this structure and to make interpretations by highlighting the theological and philosophical associations of this structure. In our study, we will examine Gobeklitepe not from the perspective of archaeology and history of art but from that of philosophy of religion and religious symbolism. In our research, we benefit from the data of archeology and historical geography. The basic aim of this search is archaeological data that is obtained in the region and to evaluate these datas based on the historical geography and the history of religions. When it is, we have interpreted according to language of religion and religious symbolism. As a result, contrary to popular belief, we saw important reasons Gobeklitepe area that is sacred structures, the people of the Stone

Age is not primitive and faith is as old as humanity. We have reached the conclusion that must be rethought the development of human civilization on the Gobekli-tepe Temples. Our main objective is to connect Gobekli-tepe with philosophical and theological literature and to propose a method and subject as to how to accomplish this. Thus, our study is just an attempt at interpretation.

Keywords: Temple of Gobekli-tepe, Stone Age, Religious Symbolism, Archaeology and Anthropology, Philosophy of Religion.

Giriş

İnsanlık tarihinin en kadim yerleşim yerleri, bereketli hilal olarak gösterilen yukarı Mezopotamya kısmıdır. Bu bölge, ülkemizin güneydoğu bölgesinde bulunan Urfa ve Harran coğrafyasıdır. Aristoteles'in öğrencisi Makedonyalı İskender doğup büyüdüğü toprakları yâd etmek için burayı Edessa şeklinde isimlendirmiştir (Schmidt, 2007: 24). Urfa ve Harran dinlerin ve mitlerin ortaya çıktığı büyümlü iki şehirdir. Burada kadim Sümer, Asur, Bâbil ve Keldânî devletleri gibi, birçok medeniyet kurulmuş ve yıkılmıştır. İlahi dinlere göre, monoteistik inançların babası kabul edilen Hz. İbrahim yetmiş beş yıl bu bölgede yaşamıştır (Yaratılış, 11/31-32; Gündüz, 2006: I, 54). Romalılar buraya putperest şehir anlamında *Hellonopolis* adını vermişlerdir (Weir, 1987: V-1, 299). Çünkü burası güneş Tanrı'sı Şamaş ile ay Tanrı'sı Sin'e ait mabetlerin bulunduğu Mezopotamya putperestliğinin en önemli yerleşim alanlarından (Şeşen, 1997: XVI, 237). Ayrıca gnostik inancın önemli temsilcilerinden olan ve inançlarını Hz. Adem'e kadar götüreren (Karakaş, 2009: 38) Sâbiiler'de burada yaşam sürmüştür. Bu sebeple bu bölgenin tarihini ilk insan olarak kabul edilen Hz. Âdem'in var edildiği daha erken zamanlara kadar götürerek okumaya çalışmakta mümkündür. Çünkü Tevrat'ta geçen ve Hz. Âdem'in yerleştirildiği Aden bahçesi de bu bölgenin bir parçasıdır. Şöyle ki;

"RAB Tanrı doğuda, Aden'de bir bahçe dikti. Yarattığı Âdem'i oraya koydu. Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı. Aden'den bir ırmak doğuyor, bahçeyi sulayıp orada dört kola ayrılıyordu. İlk ırmağın adı Pişon'dur. Altın kaynakları olan Havila sınırları boyunca akar. Orada iyi altın, reçine ve oniks bulunur. İkinci ırmağın adı Gihon'dur, Kûş sınırları boyunca akar. Üçüncü ırmağın adı Dicle'dir, Asur'un doğusundan akar. Dördüncü ırmak ise Fırat'tır." (Yaratılış: 2/8-14)

Bu ifadelerden Fırat ve Dicle'nin Aden bahçesinden akan ırmaklar olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, bölge ve dolayısıyla bölge insanın

---

tarihini çok daha eski dönemlerde arayabiliriz. Öyle ki insanlığın ilk defa bu bölgelerde türediğini ve uygarlığın yakın doğudan taşmaya başladığına dair bir çıkarım yapmakta mümkündür.

Günümüzde Urfa ve Harran bölgesi özellikle arkeoloji ve dinler tarihi araştırmacılarının dikkatlerini üzerine çekmektedir. Dolayısıyla bölge interdisipliner araştırma yöntemleri bağlamında felsefenin ve teolojinin de gündeminde yer almaya başlamıştır. Arkeologlar bölgede daha önce çalışmalar yapmış ve Nevali Çori ve Gürcü Tepe gibi yerlerde antik çağa ait bir düzine materyale ulaşmışlardır (Schmidt, 71-102; Voigt, 2002: 274). Fakat antik çağa ait asıl belirleyici olan kazı çalışmaları Göbeklitepe mevkiinde yapılmıştır. Yapılan kazılarda insanlık ve uygarlık tarihinin doğru varsayılan tüm kuramlarını değiştirecek veriler bulunmuştur. Elde edilen veriler insanoğlunun sahip olduğu bilgi ve inanç geleneğinin yeniden yazılmasını gerektirecek niteliktedir. Çünkü arkeolojiye göre, 12 bin yıl önce yani Neolitik çağ (Yeni Taş devri) döneminde insanların, henüz çanak çömlek yapamadığı, fırınlama bilgisinin olmadığı avcılık ve toplayıcılık ile yaşamını sürdürdüğü iddia edilmekteydi. Oysa kazı verileri durumun hiçte öyle olmadığını göstermektedir.

A. Göbeklitepe

Göbeklitepe, tarihin kadim ve mistik şehirlerinden biri olan Urfa'ya 12 km uzaklıktadır. Bölgeyi keşfeden kişi Alman arkeolog Klaus Schmidt (1953-2014)'dir. Schmidt'e göre bölge bilinmiyor değildi fakat tanınmıyordu. Ayrıca kazı bölgesi öyle bir vadi ortasında saklı bir alan değil bilakis en yüksek tepenin doruğunda etrafa hâkim bir noktadır. 1994 yılında bölgeye giden Schmidt, 1995 yılında kazılara başlamış ve verimli sonuçlar elde etmiştir. Schmidt, bölgede üstü açık konutsal amacı olmayan yapılar keşfetti. Konutsal bir nitelik taşımayan yapılar dini ve ayinsel amaç taşıyordu. Karbon 14 yöntemi ile yapılan incelemeler yapıların 12 bin yıl (M.Ö. 9-10 bin) öncesine ait olduğunu göstermekteydi (Schmidt, 102-103). Jeomanyetik araştırmalara göre yirmi adet tapınaktan oluşan bu yapılar topluluğu belirli bir düzene göre yapılmıştır. Buna göre, merkezde ikiz (T) şeklinde dikili taş ve onu çevreleyen taşlar ve duvardan oluşan dairesel yapılardır. Bu taşlar kireç taşının çakmaktaşı ile oyulmasından üretilmiştir. Her bir dikili taş en az 40-50 ton ağırlığında ve 4 ile 6 metre uzunluğundadır. Daha da ilginç bu kireç taşlarının bu noktaya muhtemelen 2 km uzaklıktan getirilmiş olmasıdır.

Tapınakların günümüze nasıl ulaştığı ilginç konulardan birisidir. Çünkü 12 bin yıl öncesine ait yapılar topluluğunun en azından ciddi deformasyona uğramış olması gerekirdi. Oysa bu yapı gurubundan bazıları hiç bozulmaya uğramadan günümüze ulaşmıştır. Tapınakların bir kısmı hava etkisi ve erozyon gibi doğal olaylar ile kapanmışken geri kalan kısmı yapıldıktan yaklaşık bin yıl sonra yüzlerce metre küp taş, toprak vs. malzeme kullanılarak insan eliyle gömülmüşlerdir (Schmidt, 258). Başka bir ifadeyle, insanlar elleriyle yaptıkları mabetleri yine kendi elleriyle gömmüşleridir.

Göbeklitepe insanının niçin bu şekilde hareket ettiğine dair zorunlu göç, beklenen bir doğa olayı, iklim değişikliği, savaş durumu, açlık ve kıtlık gibi muhtemel senaryolar üretilebilir. Tüm senaryolardaki ortak nokta, kesin olarak gelmesini bekledikleri kötü bir durum gibi görünmektedir. Bu da ya savaş ya da doğal bir afettir. Diğer muhtemel yaklaşım ise inançlarından dolayı zulme uğrama korkusu ile inançlarını gösteren somut yapıları gözlerden gizleme isteği olabilir. Örneğin Amerikan medeniyetlerinden olan Mayalar da aynı kaderi yaşamışlardır. Mayalar, güneş yılını saptayacak kadar astronomide gelişmişlerdi ve semâvî cisimlere tapıyorlardı. Sebebi hâlâ bilinmemesine rağmen hızlı bir şekilde yurtlarını terk ettikleri anlaşılmaktadır (Güven, 2010: 385). Ancak yine de Göbeklitepe insanının bu yapıları neden kontrollü bir şekilde gömüp gittiğine dair elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

B. İnançları ve Ritüelleri

Tarihöncesi toplumların kutsalla ilişkilerinin nasıl tanımlanacağına dair üzerinde hemfikir olunan belirli bir kavram yoktur. Genel olarak bu ilişkiyi ifade etmek için, ruhsal yaşam, dinsel inanç, ritüel, sembolizm, mit ve kült gibi kavramlar kullanılmaktadır (Özdöl, 2011: 176). Bu sebeple Göbeklitepe insanların da kutsal hakkındaki algı ve anlayışlarına dair net bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak biz yine de din felsefesi açısından tartışmayı inanç, ritüel ve sembolizm kavramları üzerinden yürüteceğiz. Nitekim mabedin şekli ve sembollerin yapısı bizi ritüel mitoslarına götürmektedir. Hooke'un da ifade ettiği gibi bu mitoslar salt eylemden oluşmuyordu. Bunlara eşlik eden sihirsiz unsurlar da ritüelin asal bir parçasını oluşturmaktadır (Hooke, 2002: 14). Öncelikle Göbeklitepe toplumunun bir dini var mıydı? sorusuna cevap bulmamız gerekebilir. Bu sebeple din olarak ifade edilen fenomenin epistemolojik yapısı tespit edilmelidir. Dinin farklı tanımları olmakla birlikte genel tanımı, Mutlak Gerçeklik (ultimate reality) tasavvuru etrafında şekillenmiş, bireysel ve toplumsal düzeyde tecrübe edilen ve bir takım ritüellerin olduğu sistemdir

(Peterson vd., 2006: 4). Dini inançlar beş temel alan etrafında dönme eğilimindedir. Birincisi, insanlar kendilerini bir çıkmazda bulurlar. İkincisi, bu çıkmazdan kurtulmak için bir yola ihtiyaç duyarlar. Üçüncüsü, varoluşsal bir amaçları vardır ve bu amaç aşkın bir Mutlak Gerçekliktir. Dördüncüsü, aşkın gerçeklik bilinebilir ve ona yaklaşılabılır. Beşincisi, kurtuluşa ya da özgürleşmeye erişmek için bir şeyler yapmak zorunluluğudur (Peterson vd., 4).

Aşağıdaki soruşturmamızda görüleceği gibi Göbeklitepe toplumu bahsi geçen bu özelliklerin hemen hepsine sahip görünmektedir. Ancak bu inanç yapısını ne ölçüde başlı başına bir din kabul edileceği sorunlu bir yaklaşım gibi görünmektedir. Çünkü Göbeklitepe insanların hangi inanca sahip olduğunu veya nasıl bir Tanrı'ya inandığını söylemek güç görünmektedir. Yine de kazılardan elde edilen verilere göre bir inançlarının olduğu kesin görünmektedir. Çünkü yapıların görsel durumu yerleşim yeri olarak tasarlanmadıklarını göstermektedir.

Yapılar genel olarak, merkezde büyük iki dikili taş ve onu dairesel olarak çevreleyen 12 adet dikili taştan oluşmaktadır. Bu dizilimin etrafında ise insanların oturup izleme yapabileceği bir yapı bulunmaktadır. Yapıdan anlaşılan o ki, merkezde bir eylem (tiyatro, ritüel) yapılmakta ve etrafındakiler de onu izlemektedir. Zemin ise, sıvıyı geçirmeyecek niteliktedir ve su kanallarıyla donatılmıştır. Yani, insanlar ibadetlerini öylesine sıradan bir ortamda değil bir kompleks içerisinde gerçekleştiriyorlardı. Dahası bu kompleks yapıların içerisinde ki bu anıtlar usta ellerden çıkmış ve belirli anlamlar taşıyan kabartmalarla doludur. Dahası çanak çömleksiz neolitik çağın insanı bunların ne ifade ettiklerini anlıyordu (Schmidt, 2007: 149). Bu sebeple, inanç fenomenini insanlığın en eski dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Buradan hareketle ve şayet iddialı bir söylem olmayacaksa, bu bölgede Tanrı, insanlığın sonradan uydurduğu ya da yarattığı bir fikir olmaktan öte, daha derin ve aslî anlamlar içermektedir.

Göbeklitepe toplumunun inancını sembollerden hareketle “doğrudan” semâvî cisimlere bağlamak doğru bir yöntem olarak görünmemektedir. Ancak arkeoloji ve tarihi coğrafya araştırmalardan hareketle yine de kişisel kanaatimiz, bölge insanların semâvî cisimlere inandığı; astronomi ve astrolojiye ilgi duyduğu yönündedir. Çünkü hem bölgede yıldızlara tapma geleneği (Asur-Babil politeizmi ve Sâbilik gibi) bulunmakta (Honigmann, 1986: XIII, 50) hem de bulunan dikili taşlardaki kabartma figürleri ve bu figürlerin sayısı ve yapısı bizi böyle bir varsayıma yöneltmektedir (Schmidt,

150). Göbeklitepe halkı ile *aynı tarihte* yaşamamış olmasına rağmen *aynı bölgede* yaşayan Hz. İbrahim'in yaşam hikâyesinde de astronomi/astroloji¹ önemli bir yer tutmaktadır. Tevrat ve Kuran-ı Kerim'e göre Hz. İbrahim hem semâvî cisimlere olan inanca hem de putperestliğe karşı mücadele etmiştir. Hz. İbrahim'in hangi tarihte yaşadığı tartışmalı görünmektedir. Ancak genel kabul milattan önce XXII. ve XVIII. yüzyılları arasında yaşadığıdır (Harman, 2000: 267). Hz. İbrahim'in yaşam zamanı Göbeklitepe halkından çok sonraki dönemlere tekabül ediyor ancak yaşam alanları kesişmektedir. Bölgenin sonraki dönemlerde ki ortak özelliği ise putperestlik ve astrolojidir. Nitekim Göbeklitepe'deki buluntular ve buluntulardaki kabartmalar ve şekiller Suriye, Irak ve Mısır'da da görülmektedir. Schmidt yer yer bu duruma vurgu yapmaktadır.

Medeniyetlerin geniş bir havzaya yayıldığı ve değişim süreçlerinin kısa zamanlı olmadığı ve çağları aşan bir süreç izlediğini dikkate alırsak muhtemelen inanç ve kültürde çok fazla bir değişim olmayacaktır. Bu sebeple Hz. İbrahim ve bölge insanın inançları arasında bir ilişki kurmak fazla abartılı bir yorum olmayacaktır. Kuran-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in Tanrı'nın varlığını delillendirmeye yönelik tefekkürü hayli ilginçtir. Hz. İbrahim etrafındaki varlıkların zarafet ve estetiğinden hareketle Tanrı'yı anlatmak gibi kolay bir yöntemden ziyade daha zor bir yöntem olan semâvî cisimlerin ulûhiyeti üzerinden bir tartışma yürütmektedir. Bu da gösteriyor ki bölge insanı muhtemelen yıldızlar gibi semâvî cisimlerin kutsiyetine inanıyordu.

Hani İbrahim babası Âzer'e, "Sen putları ilah mı ediniyorsun? Şüphesiz, ben seni de, kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum" demişti. İşte böylece İbrahim'e göklerdeki ve yerdeki hükümranlılığı ve nizamı gösteriyorduk ki kesin ilme erenlerden olsun. Üzerine gece karanlığı basınca bir yıldız gördü. "İşte Rabbim!" dedi. Yıldız batınca da, "Ben öyle batanları sevmem" dedi. Ay'ı doğarken görünce de, "İşte Rabbim!" dedi. Ay da batınca, "Andolsun ki, Rabbim bana doğru yolu göstermezse mutlaka ben de sapıklardan olurum" dedi. Güneşi doğarken görünce de, "İşte benim Rabbim! Bu daha büyük" dedi. O da batınca (kavmine dönüp), "Ey kavmim!" Ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım" dedi. "Ben hakka yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben Allah'a ortak koşanlardan değilim." Kavmi onunla tartışmaya girişti. Dedi

¹ Bölge insanının sihir ve büyüye olan eğilimi Kuran-ı Kerim'de (2/Bakara, 102) geçen bir olaydır. Buna göre bölgeye çok da uzak olmayan Babil'de yaşayan topluluğa sihir ve büyü öğretmek üzere Hârût ve Mârût isimli iki meleğin imtihan amaçlı gönderildiğinden bahsedilir. Bu inanış Mezopotamya'dan Asurlulara ve Pers ülkesine kadar birçok bölgede geçerlidir (Demirci, 1997: 262-264).

ki: "Beni doğru yola iletmişken Allah hakkında benimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Hem sizin ona ortak koştuklarınızdan ben korkmam; ancak Rabbim'in bir şey dilemiş olması başka. Rabbim'in ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız?" "Allah'ın, size, hakkında hiçbir delil indirmediği şeyleri ona ortak koşmaktan korkmuyorsunuz da, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden ne diye korkayım? Öyle ise iki taraftan hangisi güvende olmaya daha layıktır? Eğer biliyorsanız söyleyin." İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır. (6/En'am, 75-82).

Benzer şekilde Tevrat'ta da bölge halkının yıldızlara inandığına dair kayıtlara rastlamaktayız. Tevrat'ın çeşitli yerlerinde semâvî cisimlere tapma eylemine karşı çıkıldığı bilinen bir gerçektir.² Ancak Amos bölümünde peygamber Amos'un toplumu semâvî cisimlere tapmama noktasında uyardığını görüyoruz. Şöyle ki,

Gerçekte kralınız Sakkut'u, putunuz Kayvan'ı,

Kendiniz için yaptığınız ilahın yıldızını taşıdınız. (Amos, 5/26)

Amos peygamberin, toplumu Sakut ve Kayvan'a tapmaktan men etmeye çalıştığını görmekteyiz ki bunlar Kuzey Irak ve Dicle kıyısında yaşamış Asurluların taptıkları ilahların isimleridir. Terminolojik farklılıklar olmakla birlikte Asurluların gök Tanrı'sı anlamında Anu'ya taptıkları bilinmektedir. Aynı şekilde bölgede yaşamış olan Sümerlerin de An isimli bir gök Tanrısı vardır. Keza bölge medeniyetinin semâvî cisimlere olan ilgisinin fazlaca teolojik bağlamda olduğu ve yaşamı etkilediği ve şekillendirdiği görülmektedir. Sonraki dönemlerde Şamaş (güneş), Sin (ay) ve İstar (yıldızlar) şeklinde teolojik bir semâvî üçleme inşa ettiklerini görmekteyiz (Sarıkcıoğlu, 2002: 24). Çok sonraki bir dönemde bölgede yaşayan Sâbiilerin en yüce Tanrı'sının adının da 'Işık Kralı' anlamında *Malka d Nhura* olduğunu biliyoruz (Gündüz, 2002: 143). Bahsi geçen Tanrılar panteonunun mitolojik bir anlamının mı olduğu yoksa yerel kahramanların kutsanmasının teolojik dışı vurumu mu olduğu tartışmasından ziyade ortak parantezin semâvî cisimlerde tezahür eden politeist yapı olduğunu belirtmek gerekir.

Göbeklitepe de bulunan yapılar ve bunları inşa edenlerin belirli ritüelleri yaptıklarını düşünülmektedir. Zeminin sıvıyı geçirmeyecek nitelikte olması ve su kanallarının bulunması muhtemelen sıvı kullanılan

² Gözlerinizi göklere kaldırıp güneşi, ayı, yıldızları –gök cisimlerini– görünce sakın aldanmayın; eğilip onlara tapmayın. (Yasanın Tekrarı, 4/19)

(kan, su, şarap) kurban tarzı bir törenin yapıldığını göstermektedir. Nitekim bölge halkı için kurban ibadeti önemli bir ritüeldir (Gündüz, 2004: 8) Schmidt, Göbeklitepe'nin "ölü kültü anıtları alanı" olduğu konusunda ciddi verilerin olduğu kanaatindedir (s. 124). Bu durumda acaba Göbeklitepe, her türlü dini ritüelin yapıldığı bir ibadet ve sunak alanı olabilir mi? Nitekim dışarıdan küçük bir kanalın yatay olarak kabın merkezine doğru gittiği bazı taş kaplar bulunmuştur. Schmidt bunları "adak kapları" olarak düşünmektedir (s. 128)

Schmidt, bölgenin konumundan hareketle Göbeklitepe yapılarını Zerdüşt geleneğinde ki "Sessizlik Kuleleri" (tower of silence) olarak da bilinen *dakhmalara* da benzetmektedir. Zerdüştlükte toprak, su, hava ve ateş kutsal sayıldığı için kirletilmeleri yasaktır. Buna göre ölen insan bedeni kirlendiği için ne toprağa gömülebilir nede yakılabilirdi. Bu sebeple ölümler, mezar anlamına gelen ve yüksek yerlere inşa edilen *dakhmalara* çıkarılır ve leş yiyen varlıklara bırakılırdı (O'Brien and Palmer, 2009: 119-120). Schmidt, Göbeklitepe'nin yapılış şeklini (mimari olarak), yüksekliğini ve konumunu dikkate alarak bu alanın benzer bir amaç için inşa edilme ihtimalini de değerlendirmektedir. Sadece bu benzerlikleri değil ayrıca bölge kazılarında fazlaca bulunan akbaba kemiklerini de bir gerekçe olarak sunmaktadır (Schmidt, 133). Son tahlilde Schmidt'e göre, Nevali Çori yaşayanların yeriydi Göbeklitepe ise ölümlerin (s. 145).

C. Dinsel Sembolizm

Dil felsefesinin önemli bir problemi olan sembolizm din dili açısından üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Tanrı sonsuz bir kavramdır ve onu sınırlı dilin anlam kalıpları arasında ifade etmek gerçekten zordur. Tanrı için yapılan ayinler ve ritüeller nasıl sembolik bir anlam taşıyorsa onu ifade eden dilin de sembolik bir anlamı vardır (Koç, 1995: 89). Bu sebeple inancı ifade etmenin diğer bir yolu sembolizmdir (Tillich, 1968: 138). Semboller hem inancın hem de kültürün taşıyıcısıdır. Onlar bazen söylemek istenilen ancak sözün ve kelimenin yetersiz kaldığı durumlarda düşünceyi dışarı vuran imgelerdir. Çünkü söylenen şeyler bazen literal anlamın sınırları dışında kalabilir veya literalizm yaşanan duyguyu sınırlandırabilir. Ancak sembollerin de belirli felsefi yapıları vardır. Tillich'e göre imanın dili, sembollerin dilidir (Tillich, 2000: 45). Bu sebeple sembollerin bazı özellikleri vardır.

- a. Semboller, kendisinin dışında, doğrudan kavranamayan bir şeye işaret ederler.

- b. Temsil ettiği şeyin gerçekliğine katılırlar.
- c. Bize kapalı bazı gerçeklik seviyelerine ışık tutarlar.
- d. Kendi varlığımızın gizli kalmış derinliklerini bize açarlar.
- e. Bireysel ya da kolektif bilinçaltında ortaya çıkarlar. Bu sebeple istenildiği zaman üretilemezler.
- f. Semboller, biyolojiktirler. Doğarlar, büyürler ve ölürler (Tillich, 1958: 41-48).

Göbeklitepe gibi henüz yazın dilinin tam olarak gelişmediği bir dönemde insanların inanç, duygu ve düşüncelerini dışa vurmanın ve başkalarına ifade etmenin en temel unsuru şüphesiz sembolizm olacaktır. Bu insanlar sembollere kodladıkları bilgi ve anlamı gündelik hayatta tecrübe edecek ve sonraki kuşaklara aktaracaklardır. Bu bağlamda sembol anlamın ruhunu taşımaktadır. Açıkçası burada neyin sembol olduğu ve sembolün taşıdığı anlam konusundaki belirsizlik epistemolojik açıdan bir yöntem sorununu da beraberinde getirmektedir. Aynı durum Göbeklitepe için de geçerlidir.

Göbeklitepe'deki taşların üzerinde onlarca öncelikle hayvan figürleri olmak üzere, birçok kabartma ve sembol bulunmaktadır. Tilki, yaban domuzu, turna, boğa, yılan balığı, keçi ve örümcek bu figürlerden başlıcalarıdır. Schmidt'e göre, figürler bizim onu yorumlayabileceğimizin çok ötesinde zengin sembolik anlamlar içermektedir. (Schmidt, 2010: 253). Bu figürler öylesine çizilmekten ziyade usta bir sanatçının elinden çıktığı görülmektedir. Figürler sanatsal olarak tapınağı görsel kılmak için oluşturulmuş kabartmalar olabileceği gibi sembolik bir anlamda ifade ediyor da olabilirler. Schmidt'e göre, bunlar hakkında net bir şey söylemek mümkün değildir. Bunlar bir fabl ya da hayvan totemizmi de olabilir (Schmidt, 2007: 120-121). Ancak yukarıda saydığımız hayvanlara bölgede de rastlamamız bölgesel bir yönelimin nedeni olabilir. Fakat figürlerin bir kompozisyon niteliğinde olması hiyeroglif bir bakış açısıyla sembolik anlamlarının olduğunu göstermektedir. Belki de bir ikonogafya olarak da düşünülebilir ancak bu çok uzak bir ihtimal gibi görünmektedir.

Sembolleri nasıl yorumlayabileceğimize dair bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bu sorun zamanla aşılabilir. Çünkü Mezopotamya bölgesi sembollerin ve hiyeroglif yazıların fazlaca bulunduğu bir bölgedir. Sembolleri çözmek için hem bu bölgede yaşamış antik medeniyetleri hem de mevcut kültürel coğrafyayı araştırmak gerekir. Ancak

bu şekilde mevcut anlamların tarihsel izleri takip edilebilir. Bu sebeple sembollere dair görüşlerimizi aktarırken önce ya da sonra bu bölgede yaşamış medeniyetlerin sembolizmini nazarı dikkate almaya çalışıyoruz. Schmidt, figürlerin fonetik bir yazı olduğu düşünmüyor. Şayet bu figürler fonetik değilse, zorunlu olarak akla gelen ilk şey sembolizmdir. Nitekim Schmidt'e göre, T şeklindeki taşlar insanı sembolize etmektedir. Çünkü T'ler insan şeklinde stilize edilmişlerdir ve üzerlerinde kollar ve el parmağı şeklinde kabartmalarda bulunmaktadır. Merkezde bulunan karşılıklı duran iki dikili taş ise Tanrı ve Tanrıça'yı sembolize ediyor olabilir (Schmidt, 116-117).

Göbeklitepe'deki önemli kabartmalardan biri tilkidir. Oysa tilki bu tür yapılarda fazlaca kullanılan bir figür değildir. Tilkinin ne olduğuna dair fazla bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak Babil ve Sümer inançlarında Tanrı Enlil tilki ile sembolize edilmektedir (Schmidt, 222). Enlil ise yeryüzünü yöneten baş Tanrı'dır. Politeist gelenekteki rolü ise, fırtına, yıldırım ve tufan meydana getirerek insanları cezalandırmaktır. Bu da Schmidt'in Göbeklitepe'yi bir ölüm ayinin yapıldığı yer olarak yaptığı tahminini doğrular görünmektedir. Benzer şekilde yılan antik Mısır, Hind ve yakın doğu medeniyetlerinde kendisine fazlaca anlamlar yüklenen bir semboldür. En fazla temsil ettiği anlam koruyuculuktur (Bkz. Schmidt, 220).

Göbeklitepe'deki metafizik şekilde yorumlanacak en tipik figürler ise keçi ve köpek başlı insan gövdeleridir. Schmidt, bunları doğaüstü varlık olarak cinler şeklinde yorumlamaktadır. Schmidt'i bu düşünceye sevk eden neden, bölgede yaşamış diğer medeniyetlerin bu tür figürleri cin veya canavar olarak görmeleridir (Bkz. Schmidt, 235-40). Schmidt bu figürleri dansları (ayinleri) sırasında hayvan başı maskeleri kullanan ve okült bir zihne sahip olan Şamanistlerle ilişkilendirmektedir. Çünkü doğaüstü güçlere/ruhlara sahip olmak ve onlarla iletişim kurmak isteyen Şaman, bunu yerine getirebilmek için bir hayvana dönüşmelidir. Tabi turnaların dans etmesi de diğer bir gerekçedir (Schmidt, 241). Schmidt'in bu yorumunu reddetmemekle birlikte bunu doğrulamak daha ciddi ve nitelikli veriler gerektirmektedir.

Dikili taşların bizatihi kendisi T şeklindedir. Antik Mısır'da 'T' çokluğu 'O' birliği (unity) ifade etmektedir (Inman, 96). Aynı şekilde kadim Hint düşüncesinde de 'O' simgesi kozmik düzeni, değişmezliği, ilahi tözün tamlığını ve birliği sembolize etmektedir (Burckhardt, 2009: 14-15). Fakat bu yorumların sadece bir varsayımdan öteye geçmediğini tekrar hatırlatmamız gerekir. İfadeler bir varsayımdan ibaret olsa da Schmidt'e

göre tüm bu figürler tinsel bir dünyaya aittir (s. 223). Bulgular, 'kutsal' kelimesinin içeriğini kesinlikle karşılayan bir buluntu kontekstine sahiptirler ve aralarında mantıklı bir ilişki vardır (Schmidt, 250).

Ancak en kadim sembolik gelenek olan Hermetizm içerisinde de bu sembollerin karşılıklarını aramak mümkündür. Nitekim T şeklinde ki taşların üzerinde turna kuşunun resmi vardır. Bölgede yaşayan önemli hayvanlardan biri olan Turna antik çağda Bereket Tanrıçası Demeter'in kutsal hayvanıdır (Schmidt, 217) ve antik Mısır'da Hermesi sembolize eder. Hermes gnostik felsefe ve bilim tarihinde önemli bir karakterdir ve Antik Mısır, Hind, Grek ve İslam geleneğinde fazlaca sahiplenilmesine rağmen kim olduğu tam olarak bilinmemektedir. İbranilere göre Hermes'in asıl adı Uhnuh'tur ve aydınlatmak anlamına gelmektedir. Güneş monoteizminin kurucusu Akhnaton'un isminin Uhnuh'a dönüştüğü rivayet edilmektedir. Sâbiiler, Mısırlı Hermesi, peygamber olarak kabul etmektedirler. Mes'udi, Hermes kelimesinin Utarid gezegeni anlamına geldiğini söylerken onun kozmik bir değer ifade ettiğini vurgular (Kılıç, 1998: 229-230). Her halükarda Hermes bilginin ve aydınlanmanın kaynağındaki kilit isimdir. Hermetizmi dikkate aldığımızda, aydınlanmanın mahiyetinin hem ilmi hem de astrolojik olması mümkündür. Buradan bir philosophia perennis (el hikmetü'l hâlîde) ya da theologia perennis okuması yapmak ne ölçüde mümkündür bilemiyoruz.

Schmidt, dikili taşlar üzerinde fazlaca bulunan yatay 'H' şeklindeki kabartma ve onun karşısında yer alan yarım daire içerisindeki disk şeklinden hareketle, H kabartmasının erkeği, daire ve yarım Ay'ın ise kadını sembolize ettiğini düşünmektedir. Keza antik pagan kültüründe de yarım daire içerisindeki tam daire bekâreti sembolize etmektedir (Inman, 2004: 96). Bu durum bir anlamda saflığın ve arınmanın ifadesidir. Ayrıca taşlar üzerindeki şekillerde cinsel kimliğini fazlaca dışa vuran kadın kabartması da vardır. Bunlar coğrafi olarak bereketi sembolize eden figürler de olabilir. Schmidt'e göre cinsel yorumlarda yine de ihtiyatlı olmak gerekir (Schmidt, 151).

Göbeklitepe'deki kabartma ve heykelcikler arasında fazlaca rastlanan en önemli cinsel figürlerden biri de şüphesiz ereksiyon halinde ki penis şekilleridir (Schmidt, 106). Benzer diğer kabartma ise kafası kesik ereksiyon halinde ki figürdür. Bu durumu bir fallum kültü olarak yorumlamak mümkündür. Fakat durumu bu şekilde yorumlamak için bazı çıkarımlarda bulunmak gerekir. Kırk üç numaralı taştaki başı olmayan ve ereksiyon halindeki insan figürü ise hayli ilginçtir. İrade ve düşünceyi temsi eden baş olmamasına rağmen ereksiyon durumu irade ve cinsellik arasında bir ilişki

kurmamıza neden olabilir. Bu çizimi ahlaki olarak, iradesiz insanın yönelimi şeklinde yorumlamak mümkündür. Yani aklını kullanmayan insanın yapacağı eylem veya abartılı cinsel arzulara bağlı yaşamın iradeyi devre dışı bırakacağı şeklinde anlaşılabilir. Nitekim ahlak felsefesi geleneğinde arzu gücünün aklın kontrolü dışına çıkması sonucu oluşan ifrat durumu bu şekilde yorumlanır (Platon, 2002: 142-152; a. mlf, trs.: 35 vd.). Bizce ilginç olan, sembollerin astronomik anlamları ve değerleridir. Bizi bu düşünceye sevk eden birkaç neden vardır. Öncelikle daha önce ifade ettiğimiz gibi bölgede antik dönemlerde semâvî cisimlere ulûhiyet addeden ve tapan insanların yoğun olarak bulunmasıdır. İkincil olarak, yapının ana teması bizde böyle bir çağrışım yapmaktadır. Şöyle ki merkezde T şeklinde iki taş ve etrafında benzer şekilde on iki taş vardır. On iki sayısı³ aynı zamanda hem astronomi hem de astrolojide kullanılmaktadır. On iki sayısı, astronomide yılın aylarını gösterirken astrolojide Zodyak takımyıldızlarının da sayısıdır. Yani Tanrı inancı, semâvî cisimlerin insan doğasına etkisi, kader ve burçlar bu noktada kesişmektedir. Başka bir ifadeyle, din, bilim, büyü ve mitoloji antik dönemlerde bu topraklarda iç içe görünmektedir.

Dini sembolizm açısından Göbeklitepe, sembollerin yaşadığı kaderi yaşamıştır. Her ne kadar biz bugün sembollerin farklı medeniyetlerdeki izlerini takip ederek bir okuma ameliyesinde bulunsak da Tillich'in ifade ettiği gibi onlar bahsi geçen toplumun zihin dünyasını yansıtmaktaydılar ve onlarla birlikte doğmuş ve belki de onlarla birlikte ölmüşlerdir. Ancak semboller ile ilgili değişmeyen realite Göbeklitepe'deki semboller için de geçerlidir. O da sembolün, literalizmi aşarak kendisinin dışındaki bir varlığa işaret ettiği ve insan varlığının ve ruhunun gizli kalmış derinliklerini ifşa ettiğidir.

Sonuç

Görüldüğü kadarıyla, tüm gizemlerine rağmen Göbeklitepe, insanlığın kadim geçmişine yönelik dini, felsefi ve kültürel birçok gizemi açığa

---

³ Sayıların matematiksel ve müziksel harmonisinin genelde felsefe, özde ontoloji ile ilişkisi Pisagor, Öklit, Plotinus ve İhvan-ı Safa gibi bir kısım filozofların düşüncesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Örneğin İhvan-ı Safa'ya göre evreni sayılar sistemine benzeten Pisagorcular için sayıların ilkesi (mebadi) varlıkların unsurlarıdır. Varlıklar, sayılardır ve evren sayı ve nağmedir (müzik). *Risaleler*'inde astronomiye ayrı bir önem veren ve astrolojinin insan karakterini şekillendirdiğini düşünen İhvan-ı Safa'ya göre Pisagor, Hermes'i peygamberleri olarak gören Harran toplumundandır (Çetinkaya, 2003: 91). Bu bağlamda Nasr'a göre ise, matematik, niceliksel dünyadan arketipler dünyasına geçmeyi sağlayan bir köprüdür (Nasr, 1985: 60). Bu da bizi sayıları, semavi cisimlerle ilişkilendirmeye sevk etmektedir.

çıkarmak gibi durmaktadır. Göbeklitepe'yi en azından bu hali ile yorumlayınca modern çağın düşünce ve biliminin genelgeçer kabul ettiği bazı doğrularını yeniden tartışmaya açması ve restorasyona tabii tutması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu sebeple sonuç yerine bir başlangıç öneriyoruz. Yeniden cevap aramamız ve yüzleşmemiz gereken birkaç önemli soru/n için şunları söyleyebiliriz.

Öncelikle Göbeklitepe araştırmalarında arkeolojiden antropolojiye geçişe dair interdisipliner bir yöntem geliştirilmelidir. Bu noktada tarihsel coğrafyanın bize fazlaca malzeme sunacağı kanaatindeyiz.

Varsayıldığı şekliyle İlkçağ insanı avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan, zihni melekeleri çok fazla gelişmemiş ilkel bir insandır. M.Ö. 10 bin yılında yani taş devrinde; mağaralarda ya da gezerek yaşayan, avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan bir insan topluluğu nasıl oluyor da böyle anlamlı yapılar ortaya koyabiliyor. Bölgenin göçebe hayattan tarıma geçen ilk insanlar tarafından kurulduğu iddia edilebilir. Ancak Göbeklitepe'de sadece tapınaklar vardır ve yerleşim yeri bulunmamaktadır. Yakın dönem tarih ve arkeoloji araştırmalarının aksine ilkel olarak takdim edilen bu insanlar çağlarına göre akıllı, zeki ve bilgeydiler. Bir dünya görüşleri, evren tasavvurları ve inançları vardı. Bilgiye sahiptiler ve sanattan anlıyorlardı. Bu sebeple insanlığın hem evrimsel olduğu iddia edilen biyolojik gelişimini hem de ona uygun olarak ivme gösteren ruhsal ve kültürel gelişimini yeniden ele almak gerekmektedir.

Göbeklitepe'yi incelediğimizde son zamanlarda doğruluğu ciddi tartışmalara konu olmakla birlikte, son birkaç asırdır insanlığın medeniyet gelişimini antik Yunan'dan başlatma eğiliminin ve model insan kavramını Ari ırk kabul edilen Batılı insan prototipi üzerinden okumanın doğru bir yaklaşım olmadığına dikkat çekmek isteriz. Çünkü farklı bölgelerde değişik hızlarda gelişim gösteren insanlık, bölgesel olarak kimi zaman yükseliş, kimi zaman ise düşüş yaşamış olabiliyor. Şu halde medeniyetin hareket noktalarından biride yukarı Mezopotamya gibi görünmektedir. Örneğin İslam filozofu Farabi (870-950) felsefenin bu bölgede yaşamış olan Keldânîler'den doğduğunu, oradan Mısır'a daha sonrada sırasıyla Yunanlılara, Süryanilere ve Araplara geçtiğini düşünmektedir (Fârâbî, 1995: 86)

Yakın dönem arkeolojisinin bazı bölgeleri referans olarak bize sunduğu ilk insanında dâhil olduğu insanlar topluluğunun ilkel, yabani, vahşi, salt avcılık ve toplayıcılık yaptığına yönelik önerileri ciddi anlamada

tartışmaya açık görünmektedir. Göbeklitepe, en azından o dönemlerde insanlığın bir kısmının bahsedildiği gibi tamamen ilkel yaşamadığını söyleyebiliriz. Keza aynı durum yaşadığımız çağ içinde geçerlidir. Çünkü modern dönemde insanların bir kısmı yüksek teknoloji kullanırken ve obezite ile mücadele ederken diğer kalan kısmı -büyük bir kısmı- hala medeniyetin imkânlarıyla tanışma fırsatı bile bulamamış ve açlıkla mücadele etmektedir. Bu sebeple insanlığın veya uygarlığın gelişimini belirlerken belirli bir zamanın ve bölgenin referans alınması ve tarihin düz bir çizgi şeklinde tasavvur edilmesi ciddi bir sorundur. Açıkçası insanlığın medeniyet gelişimini yekpare kabul etmek tamamen yanlış bir yöntemdir. Ayrıca lokal bir bölgede yaşayan insanları merkeze alarak uygarlık gelişimini onların üzerinden yapmakta sorunlu bir yaklaşımdır.

Göbeklitepe buluntularında din felsefesi açısından ele alınması gereken problem Tanrı inancının orijini ve ifade şeklidir. Öncelikle söylenmesi gereken şey inancın insanlık tarihi kadar eski olduğudur. Ayrıca Tanrı düşüncesinin nasıl ortaya çıktığına (yıldırımlar gibi doğa olaylarından korkma vs.) yönelik söylemlerin salt fantastik ve kurgusal olmanın ötesine taşınarak ampirik temellerinin oluşturulması gerektiğidir. Bu yöntem şu an için biraz zor görünmektedir. Ancak antropoloji ve arkeolojinin teolojiye destek vereceği ufukta görünmektedir. Bahsettiğimiz diğer bir sorun ise inancı ifade ediş şekli ve bunun çağ ve kültürle olan ilişkisidir. Çünkü Göbeklitepe toplumunda böyle bir gerçeklik ile karşılaşyoruz.

Göbeklitepe hakkında şüphesiz çok şey söylenebilir. Göbeklitepe hakkında arkeolojik çalışmalar devam ettikçe dinler tarihi, din felsefesi ve antropolojinin bölgeye olan ilgisi daha da artacaktır. Bu sebeple araştırmacıların bölgeyi ciddiyetle takip etmesi ve bölge kültürleri ile iletişim ve etkileşimini nitelikli ve kapsamlı bir şekilde tespit etmesi gerekir. Kazılar devam ettikçe ilgiler ve bilgiler de artmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

BURCKHARDT, T. (2009), *Foundations of Oriental Art & Symbolism*, South Korea: World Wisdom, Inc.

ÇETİNKAYA, B. A. (2003), "İhvan-ı Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözüm Denemesi", *Felsefe Dünyası*, 2003/1, sayı: 37, s. 87-121

DEMİRCİ, K. (1997), "Hârût ve Mârût", *DİA*, C. XVI, İstanbul.

- EL-FÂRÂBÎ, Ebu Nasr (1995), *Kitâb Tahsilü's Saade*, Beyrut: Mektebetü'l Hilal.
- GÜNDÜZ, Ş. (2002), "Gnostik Dinler", Sarıkçıoğlu, E., *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Isparta: Kitabevi yay.
- GÜNDÜZ, Ş. (2004), "Eski Harran'da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Volume: 2 Sayı/Number: 1 Aralık/December.
- GÜNDÜZ, Ş. (2006), "Manden/Sabii Geleneğinde Harran" *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, ed. Ali Bakkal, Şanlıurfa.
- GÜVEN, İ (ed.) (2010), *Uygarlık Tarihi*, 3. Bsk., Ankara: Pegem Akademi yay.
- HARMAN, Ö. F. (2000), "Hz. İbrahim", *DİA*, C. XXI, İstanbul.
- HOOKE, S. H. (2002), *Ortadoğu Mitolojisi*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge yay., Ankara.
- HONİGMANN, E. (1986), "Urfa", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul: MEB yay.
- INMAN, T. (2004), *Ancient Pagan And Modern Christian Symbolism*, 2'nd Edition, Yorkshire: Celephais Press.
- KARAKAŞ, M. (2009), *Urfan'nın Kültür ve İnançları Serüveni*, Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay.
- KILIÇ, M. E. (2008), "Hermes", *DİA*, C. XVII. İstanbul.
- KOÇ, T. (1995), *Din Dili*, Kayseri: Rey yay.
- Kuran-ı Kerim*, (2010), Çev. Hayrettin Karaman vd., Ankara: TDV yay.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, (2009), İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- NASR, S. H. (1985), *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, Çev: Nazife Şişman, İstanbul.
- O'BRIEN, J. and Palmer, M. (2009), *Zoroastrianism World Religions*, Third Edition, New York: Chelsea House press.
- ÖZDÖL, S., "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din Ve Sosyal Yapı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 1, Temmuz/July, 173-199.
- PETERSON, M., HASKER, W., REİCHENBACH, B., BASİNGER, D., (2006), *Akıl ve İnanç*, Çev. Rahim Acar, İstanbul: Küre yay.

- PLATON, (2002), *Devlet*, Çev. Neval Akbıyık-Serdar Taşcı, Ankara: Metropol yay.
- PLATON, (trs), *Protagoras*, Çev. Nurettin Şazi Kösemihal, İstanbul: Sosyal yay.
- SARIKÇIOĞLU, E. (2002), *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Isparta: Kitabevi yay.
- SCHMİDT, C. (2010), "Göbekli Tepe-The Stone Age Sanctuaries New Results Of Ongoing Excavations With A Special Focus On Sculptures And High Reliefs", *Documenta Praehistorica* XXXVII. DOI: 10.4312\dp.37.21.
- SCHMİDT, C. (2007), *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alan Göbeklitepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*, Çev. Rüstem Aslan, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- TILLICH, Paul. (1958), *"Dynamics of Faith"*, New York: Harper & Brothers.
- TILLICH, P. (1968), "Symbols of Faith", *Religious Language and The Problem of Religious Knowledge*, ed. Ronald. E. Santoni, London: Indiana University Press.
- VOİGT M. M. (2002) "Çatal Höyük in Context Ritual at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey" *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation* ed. Ian Kuijt, London: Kluwer Academic Publishers.
- WEIR, T. H. (1987), "Harran" *İslam Ansiklopedisi*, C. V-1, İstanbul: MEB yay.

